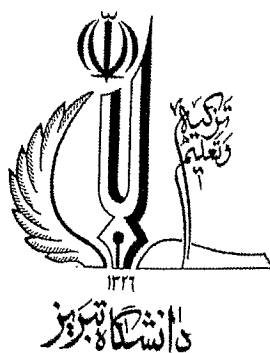

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۲۰۲۵

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی

گروه علوم اجتماعی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته پژوهش علوم اجتماعی

عنوان

تحلیل جامعه‌شناختی اشعار صابر و ارتباط آن با انقلاب مشروطیت

استاد راهنما

پروفسور دکتر محمد حریری اکبری

استاد مشاور

دکتر مینو امیرقاسمی

پژوهشگر

ابراهیم زال

مهرماه ۱۳۸۶

۶۰۵۶۶

موسسه تخصصی زبان
موسسه تخصصی زبان
موسسه تخصصی زبان

۸ - ۲ / ۱۳۸۷

به یاد صابری؛ شاعر ملت‌ها و مردمان مظلوم، شاعری که عمر خود را صرف مبارزه با
جهل و نادانی، خرافات و استبداد کرد.

و

تقدیم به همسر فداکارم که با حمایت‌ها و تشویق‌های وی این مقطع تحصیلی را شروع و
به پایان رساندم.

نام و نام خانوادگی دانشجو: ابراهیم زال
عنوان پایان‌نامه: تحلیل جامعه‌شناختی اشعار صابر و ارتباط آن با انقلاب مشروطیت
استاد راهنما: پروفسور دکتر محمد حریری اکبری استاد مشاور: دکتر مینو امیرقاسمی
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: علوم اجتماعی گرایش: پژوهش علوم اجتماعی دانشگاه: تبریز دانشکده: علوم انسانی و اجتماعی تاریخ فارغ‌التحصیلی: ۸۶۷/۱۰ تعداد صفحه: ۳۱۲
کلید واژه‌ها: میرزا علی‌اکبر صابر، جامعه‌شناسی ادبیات، شعر، مشروطه، قاجار، ساختارگرایی تکوینی، لوسین گلدمن
<p>چکیده: هر اثر ادبی نشانی از یک دوره تاریخی دارد. در خلق یک اثر ادبی، جامعه و گروه‌های اجتماعی نقش بیشتری نسبت به خالق اثر دارند. نویسنده بزرگ به عنوان فردی استثنایی و دارای توان فکری و حسی بسیار بالا در عرصه آثار، جهان خیالی منسجم می‌آفریند که ساختار آن با ساختاری که مجموعه گروه به آن گرایش دارد، منطبق است. هر چه ساختار اثر به انسجام دقیق و کامل نزدیک شود، خود اثر بهتر جلوه می‌کند.</p> <p>صابر شاعری واقع‌گرا و طنزپرداز است که در دهه اول قرن بیستم میلادی متأثر از شرایط اجتماعی-سیاسی قفقاز، ایران و منطقه، به خلق آثار انقلاب و بدیع پرداخت. او در تحولات اجتماعی-سیاسی منطقه تأثیرگذار بود. وی در اشعارش به موضوعاتی مانند مدرنیته، علم و تکنولوژی، عالم اسلام، هویت ملی و قومی، مشروطه ایران و انحرافات اجتماعی پرداخته است که این موضوعات از مباحث محوری گروه روشنفکران دموکرات آن عصر نیز می‌بود. این تحقیق نشان می‌دهد که ساختار آثار صابر و ساختاری که گروه روشنفکران دموکرات به آن گرایش دارند، با همدیگر منطبق است.</p>

فهرست مطالب

پیش‌گفتار VI

فصل اول - کلیات

- ۱ - ۱ - تعریف و تحدید موضوع ۲
۲ - ۱ - بیان مساله ۵
۳ - ۱ - اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق ۷
۴ - ۱ - بیان اهداف تحقیق ۸
۵ - ۱ - طرح سوال‌های پژوهش ۹
۶ - ۱ - تعریف مفاهیم ۱۰

فصل دوم - پیشینه تحقیق و پایه‌های نظری

- ۱ - ۲ - سابقه تاریخی مطالعات مربوط به موضوع ۱۴
۲ - ۲ - پیشینه تجربی تحقیق ۱۷
۲ - ۲ - ۱ - جمع‌بندی پیشینه تجربی ۳۲
۲ - ۳ - پیشینه نظری تحقیق ۳۳
۲ - ۳ - ۱ - جمع‌بندی پیشینه نظری تحقیق ۴۲

فصل سوم - روش‌شناسی تحقیق

- ۳ - ۱ - شرح نوع و روش‌های تحقیق ۴۵
۳ - ۲ - معرفی شیوه‌های جمع‌آوری داده‌ها و ابزار مورد استفاده در تحقیق ۵۰
۳ - ۳ - معرفی جامعه مورد بررسی ۵۱
۳ - ۴ - شرح محیط پژوهش و فرایند کار تحقیق ۵۲
۳ - ۵ - بیان مراحل تحقیق و زمان بندی آن ۵۲
۳ - ۶ - شرح مشکلات تحقیق ۵۳

فصل چهارم - بررسی و نقد منابع مورد استفاده در تحقیق

- ۴ - ۱ - نقد و ارزیابی اعتبار بیرونی منابع ۵۶
۴ - ۲ - نقد و ارزیابی اعتبار درونی منابع ۵۷

فصل پنجم - ایران در آستانه انقلاب مشروطه

- ۵ - ۱ - درآمد ۶۰
۵ - ۲ - دگرگونی نظام اقتصادی ۶۳

- ۶۳ ۵- ۲- ۱ - ورود به صحنه اقتصاد جهانی و رشد تورم
- ۶۷ ۵- ۲- ۲ - استقراض خارجی و سفرهای شاهان قاجار
- ۶۹ ۵- ۲- ۳ - اوضاع نابسامان نظام ارضی
- ۷۱ ۵- ۳- - تحولات فرهنگی-اجتماعی
- ۷۴ ۵- ۳- ۱ - مهاجرت به قفقاز
- ۷۹ ۵- ۴- - اوضاع سیاسی
- ۸۲ ۵- ۴- ۱ - قدرت استبدادی شاهان قاجار
- ۸۶ ۵- ۴- ۲ - قدرت روحانیون در دوره قاجار
- ۸۹ ۵- ۵- - قفقاز و امپراطوری روسیه
- ۹۸ ۵- ۵- ۱ - انقلاب ۱۹۰۵ در قفقاز

فصل ششم - انقلاب مشروطه ایران

- ۱۰۳ ۶- ۱- ۱ - تکوین نهضت
- ۱۰۹ ۶- ۱- ۱ - مشروطه خواهی در تبریز و اختلاف مجاهدان با
- ۱۱۳ ۶- ۱- ۲ - اثرات انقلاب ۱۹۰۵ روسیه بر نهضت مشروطه
- ۱۱۶ ۶- ۲- - حکومت مشروطه و سلطنت محمدعلی شاه
- ۱۲۰ ۶- ۲- ۱ - صفت بندی موافقان و مخالفان مشروطه، و
- ۱۲۴ ۶- ۲- ۲ - مشکلات خارجی دولت
- ۱۲۶ ۶- ۲- ۳ - درگیری های دربار و مجلس، و کودتای شاه
- ۱۳۱ ۶- ۳- - مقاومت تبریز
- ۱۳۵ ۶- ۳- ۱ - آمادگی دفاعی طرفین جنگ
- ۱۳۸ ۶- ۳- ۲ - عین الدوله در تبریز
- ۱۴۱ ۶- ۳- ۳ - خوشی ها و سختی های تبریز
- ۱۴۵ ۶- ۳- ۴ - مشکلات مالی دولت
- ۱۴۶ ۶- ۴- - فتح تهران
- ۱۴۸ ۶- ۴- ۱ - برکناری محمدعلی شاه
- ۱۵۲ ۶- ۴- ۲ - تشکیل مجلس دوم و رویارویی مشروطه خواهان ..
- ۱۵۸ ۶- ۴- ۳ - واقعه پارک اتابک و خلع سلاح مجاهدان
- ۱۶۷ ۶- ۵- - اجتماعيون عاميون
- ۱۶۹ ۶- ۵- ۱ - فرقه اجتماعيون عاميون ایران

فصل هفتم - تحلیل اشعار صابر

- ۱۷۶ ۱ - ۷ - نگاهی به زندگی صابر
- ۱۸۱ ۲ - ۷ - میرزا جلیل محمدقلی زاده و ملا نصرالدین
- ۱۸۷ ۳ - ۷ - دیدگاه و افکار صابر
- ۱۹۲ ۴ - ۷ - علم و تکنولوژی در دیدگاه صابر
- ۲۰۰ ۵ - ۷ - صابر و توده‌گرایی
- ۲۰۶ ۶ - ۷ - مسلمانان و اسلام در شعر صابر
- ۲۱۵ ۷ - ۷ - وطن‌پرستی و ملت‌دوستی صابر
- ۲۲۶ ۸ - ۷ - آسیب‌های اجتماعی و زن در شعر صابر
- ۲۳۳ ۹ - ۷ - صابر و مشروطه ایران

فصل هشتم - خلاصه و نتیجه، بحث و بررسی و پیشنهاد

- ۲۷۷ ۱ - ۸ - خلاصه و نتیجه
- ۲۹۲ ۲ - ۸ - بحث و بررسی
- ۲۹۵ ۳ - ۸ - ارائه پیشنهاد
- ۲۹۸ فهرست منابع

پیش‌گفتار

میرزا علی‌اکبر صابر شاعری طنزپرداز و واقع‌گراست. او در اوایل قرن بیستم میلادی، متأثر از بیداری ملت‌های شرقی به خلق اشعار انقلابی و بدیع پرداخت و متقابلاً در تحركات سیاسی-اجتماعی منطقه و خصوصاً انقلاب مشروطه ایران تأثیر گذاشت. صابر برترین شاعر مشروطه ایران و بانی سبکی است که در ایران و جمهوری آذربایجان پیروان زیادی پیدا کرد. با این حال در کشور ما به وی و اشعارش توجه چندانی نشده است.

جامعه و اثر ادبی متأثر از همدیگر هستند. اصالت جامعه‌شناسی ادبیات نیز در برقراری و تشریح مناسبات و تأثیرات متقابل جامعه و اثر ادبی می‌باشد. لذا این پایان‌نامه در نظر دارد ضمن معرفی بیشتر شاعر، با استفاده از نظریه‌ها و روش‌های جامعه‌شناسی دیالکتیکی ادبیات، رابطه موجود بین اشعار صابر و شرایط مادی حیات اجتماعی منطقه قفقاز و ایران را کشف کند. با کشف این رابطه و تعمق در اشعار وی می‌توانیم به شناخت بیشتری از شرایط اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک دوره بسیار موثر در تاریخ حیات ایران، قفقاز و منطقه دست یابیم. هم‌چنین با بررسی و تحلیل هوپ‌هوپ‌نامه (مجموعه اشعار صابر) می‌توان بخش مهمی از تاریخ اجتماعی منطقه و تاریخ مشروطه ایران را باز یافت.

پایان‌نامه حاضر از دو بخش عمده تشکیل شده است. بخش اول که شامل چهار فصل اول می‌باشد، به ترتیب به کلیات، پیشینه تحقیق و پایه‌های نظری، روش‌شناسی تحقیق و نقد منابع مورد استفاده در تحقیق، اختصاص یافته است. بخش دوم مشتمل بر یافته‌های تحقیق، نتیجه‌گیری، و بحث و بررسی می‌باشد که در چهار فصل بعدی به آن‌ها پرداخته می‌شود. برای نشان دادن تأثیر شرایط اجتماعی حاکم در خلق اشعار، و فهم بهتر معنی آن‌ها، فصل پنجم به تاریخ دوره قاجار و قفقاز، و فصل ششم به انقلاب مشروطه ایران اختصاص یافته است. فصل هفتم نیز به زندگی‌نامه، افکار و تحلیل آثار صابر می‌پردازد.

در تحقیق حاضر از نسخه‌های متفاوت هوپ‌هوپ‌نامه در دو زبان ترکی آذربایجانی و فارسی استفاده شده است، اما ترجمه فارسی هوپ‌هوپ‌نامه توسط آقای شفایی، مبنای تحلیل اشعار صابر می‌باشد و از دیگر نسخه‌ها در جهت مطابقت صحت محتوی و درک بیشتر معانی استفاده می‌شود.

در اینجا بر خود لازم می‌دانم از پروفیسور دکتر محمد حریری اکبری استاد راهنما و سرکار خانم دکتر مینو امیرقاسمی استاد مشاور این تحقیق، به خاطر این‌که در مراحل مختلف تحقیق با حوصله و خوش‌رویی تمام، با ارائه رهنمودهای راهگشا کمکم کرده‌اند، از صمیم قلب و خاضعانه تشکر و قدردانی نمایم.

هم‌چنین از آقای دکتر کلانتری استاد گروه تاریخ به خاطر قبول مسئولیت داوری و مطالعه دقیق تحقیق حاضر، و راهنمایی در برطرف نمودن ضعف‌ها و اشکالات، سپاسگزارم.

از اساتید گروه علوم اجتماعی به خاطر این‌که آموخته‌هایم را مدیون آن‌ها هستم و از دوستانی که در تمام مراحل این مقطع تحصیلی و انجام پایان‌نامه کمکم کرده‌اند، تشکر می‌کنم.

در نهایت از همسر و فرزندانم که با صبر و حوصله، و فراهم کردن زمینه در به نتیجه رسیدن این تحقیق مرا یاری کرده‌اند، کمال تشکر را دارم.

ابراهیم زال

پاییز سال ۱۳۸۶

فصل اول

کلیات

۱-۱- تعریف و تحدید موضوع (موضوعی، زمانی و مکانی)

ترور رُز از نویسندگان «دانش نامه نظریه‌های ادبی معاصر» معتقد است که، «در میان تعریف‌های مختلف این کتاب، بی‌شک ادبیات گریزپاترین آن‌هاست» (مکاریک: ۱۷، ۱۳۸۴). در این کتاب هر چند دیدگاه‌های متفاوتی بررسی شده؛ ولی تعریف روشنی از ادبیات ارائه نشده است. هر منتقد و یا مکتب انتقادی برحسب فعالیت و شیوه کار خود، تعریفی متفاوت از ادبیات ارائه داده است. رومن یاکو بسن، منتقد روسی، ادبیات را نوعی نوشته که نمایشگر در هم ریختن سازمان یافته گفتار متداول، می‌داند (ایگلتون: ۱۳۶۸، ۴) از نظر فرمالیست‌های روسی، ادبیات، زبان معمول را دگرگون می‌سازد، قوت می‌بخشد و به گونه‌ای نظام یافته آن را از گفتار روزمره منحرف می‌کند. آن‌ها زبان ادبی را مجموعه انحرافات از هنجار یا نوعی طغیان زبانی می‌دانستند؛ ادبیات نوعی خاص از زبان است که با زبان متداولی که به کار می‌رود در تضاد است (همان). از نظر آن‌ها در واقع کل ادبیات به شعر محدود می‌شود. مشخص کردن، مجموعه خصوصیتی که تعریف ادبیات بر مبنای آن‌ها انجام بگیرد، کار آسانی نیست، تعریف‌هایی هم که ارائه می‌شود، اکثراً سیال بوده و در شرایط و جایگاه خاصی عنوان می‌شوند. اما در بین تعریف‌هایی که از ادبیات ارائه شده، شاید تعریف مورد نظر آقای زرین کوب مناسبتر باشد؛ بدین عنوان که «تمام ذخایر و موارد ذوقی و فکری اقوام و امم عالم که مردم در ضبط و نقل و نشر آن‌ها اهتمام کرده‌اند و آن آثار را

در واقع لایق و در خور این مایه سعی و اهتمام خویش شناخته‌اند» (زرین کوب: ۱۳۵۴، ۸). از این تعریف می‌شود استنباط کرد که ادبیات شامل آثار مکتوب و شفاهی اعم از نظم، نثر، ضرب‌المثل، چیستان، و حتی موسیقی هم می‌شود.

جامعه‌شناسی ادبیات، «از پیچیده‌ترین، جدیدترین، میان رشته‌ای‌ترین و چه بسا گیراترین رشته‌های مربوط به فرهنگ و علوم انسانی است.» (پوینده: ۱۳۸۱، ۹) با توجه به عدم وحدت نظر در تعریف ادبیات و نگرشهای مختلف نسبت به آثار ادبی و خود موضوع جامعه‌شناسی، به سختی می‌توان موضوع جامعه‌شناسی ادبیات و روش آن را تعیین کرد و هنوز صاحب‌نظران، بر سر جایگاه اجتماعی اثر ادبی نظرات متفاوت و حتی متضادی دارند. جامعه پیش از خلق اثر وجود دارد و طبعا نویسنده از آن متأثر است، از طرفی نویسنده هم می‌خواهد جامعه را تغییر دهد؛ جامعه پس از خلق اثر نیز وجود دارد که در این میان هم جامعه و هم اثر ادبی متأثر از همدیگر هستند. اصالت جامعه‌شناسی ادبیات در برقراری و تشریح مناسبات و تاثیرات متقابل جامعه و اثر ادبی است (ایوتادیه: ۱۳۸۱).

آن توجهی که جامعه‌شناسی ادبیات به متن دارد، اساسا متفاوت از توجهی است که اشکال مختلف نقد ادبی دارند، و آن هم این‌که در خلق اثر هنری، نه یک فرد هنرمند، بلکه نوعی آگاهی جمعی مد نظر است که هنرمند در تدوین اثر نسبت به بقیه افراد جامعه نقش بیشتری دارد (گلدمن: ۱۳۸۱: a).

لوسین گلدمن از سه نوع تحقیق در عرصه جامعه‌شناسی ادبیات نام می‌برد: ۱) مجموعه‌ای از مطالعات جامعه‌شناختی درباره چاپ، پخش و خصوصا دریافت یا پذیرش آثار ادبی، که در اصل همان روش‌های دیگر شاخه‌های جامعه‌شناسی دانشگاهی را به کار می‌بندد؛ ۲) تحقیقاتی که به بررسی برخی از جنبه‌های جزئی متون ادبی در مقام نشانه‌ها و فرانمودهای آگاهی جمعی و دگرگونی‌های آن می‌پردازد؛ ۳) جامعه‌شناسی آفرینش ادبی به معنی اخص آن. این جامعه‌شناسی اثر را همان قدر پدیده‌ای اجتماعی می‌داند که آفرینش فردی، و یا حتی آن را بیشتر پدیده‌ای اجتماعی می‌داند. در اینجا هم دو دیدگاه

متفاوت از هم وجود دارد که یکی سنتی و دیگری جدید است که با کارهای لوکاچ آغاز شده است (گلدمن، ۱۳۸۱). روش مورد نظر این پایان نامه بر همین اساس است.

موضوع مورد بررسی این تحقیق، اشعار میرزا علی اکبر طاهرزاده ملقب به صابر (۱۸۶۲-۱۹۱۱) است. با آن که اولین تجربه‌های قلمی او مربوط به اواخر قرن نوزده می‌باشد اما اشعار جدی، انقلابی و طنز او در سال ۱۹۰۳ با روزنامه شرق روس شروع شده و بعد شکست روسیه از ژاپن در سال ۱۹۰۵ و در پی این شکست، انقلابی که در سراسر روسیه و ایالات تابعه بالا گرفت، جهان بینی او را تحت تاثیر قرار داد. اوج کاری او از همان سال ۱۹۰۵ و خصوصاً از سال ۱۹۰۶ که با روزنامه ملانصرالدین همکاری می‌کرد، شروع شده است.

انقلاب مشروطیت نقطه عطفی در تاریخ ایران و منطقه است که اشعار صابر در به ثمر رسیدن و جهت‌گیری این انقلاب سهم بسزایی داشت و تا سال مرگش یعنی ۱۹۱۱ در همین رابطه اشعار انقلابی، مردمی و طنز سروده است. ولی تاثیر پذیری اشعار وی مربوط به همین دوران حیات قلمی‌اش نمی‌شود، به نظر من باید رگ و ریشه‌های فکری صابر را باید از جنگ‌های ایران و روس جستجو کرد که منجر به تجزیه بخش شمالی رود ارس از ایران گردید و نتیجتاً مسلمانان قفقاز در شرایط دوگانه‌ای قرار گرفتند. از طرفی ارتباط آن‌ها با جهان اسلام تضعیف شد، از طرف دیگر به واسطه روسیه تزاری تا حدودی با دنیای مدرن و بخشهای اروپایی روسیه (که پیشرفته‌تر از بقیه خاک روسیه بود) مناسباتی پیدا می‌کرد. اثرات اشعار صابر را هم نمی‌توان به همان دوران تقریباً دهه اول قرن بیستم محدود کرد چونکه هنوز هم اشعار وی نه تنها برای مردم جمهوری آذربایجان، بلکه برای مردم ایران هم جذابیت دارد (مثلاً شعر رویاه و کلاغ، و چوپان دروغ‌گو).

اشعار صابر در اوایل قرن بیستم در آذربایجان، قفقاز، ایران، روسیه، عثمانی (ترکیه)، آسیای میانه و خاورمیانه یعنی در بیشتر مناطق جهان اسلام، حتی در زمانی که خود شاعر زنده بود در مطبوعات چاپ

می‌شد. این اشعار انقلابی در همه مناطقی که چاپ می‌شده تأثیرات فراوانی داشته است به طوری که تاریخ نام وی را در جرگه هنرمندان انقلاب نخستین [انقلاب ۱۹۰۵] اروسی ثبت کرده است (آرین‌پور: ۱۳۷۲). اما اوج کاری او مربوط به دوران استبداد صغیر و مبارزه برای اعاده مشروطه می‌باشد و در این تحقیق هم با آن که کل آثار او مد نظر است ولی بیشتر تکیه روی اشعار مربوط به ایران و انقلاب مشروطیت است.

۱-۲- بیان مسأله (و طرح سوال‌های اساسی)

از نیمه دوم قرن ۱۹ به تبع از پیشرفت‌های حاصل از علوم مختلف (خصوصاً علوم طبیعی)، علوم اجتماعی نیز متحول شد. نتیجتاً، تصور سنتی انسان‌ها که مورد تکریم ادبیات کلاسیک بود عمیقاً تغییر کرد. پیشرفت‌های تفکرات علمی، بتدریج معیارهای سنتی و مذهبی را در ارزیابی‌های متفاوت کنار زد و در این راستا شیوه ارزشیابی که اثر ادبی را به نویسنده‌اش مرتبط می‌دانست، به طور محسوسی شکل خود را عوض کرد. در حقیقت در یک اثر ادبی یک فرد نیست که سخن می‌گوید، فردی که بتوان او را از درون حوادث زندگی و نشانه‌های بر جای گذاشته از عملکردها و نیت خویش، شناخت و فهمید، بلکه هر اثر ادبی نشانی از یک دوره تاریخی دارد.

در این صورت همان‌طور که گلدمن معتقد است «نویسنده بزرگ به عنوان فردی استثنایی، در عرصه آثار ادبی، جهان خیالی منسجم یا تقریباً منسجمی می‌آفریند که ساختارش با ساختاری که مجموعه گروه به آن گرایش دارد، منطبق است. هر چه ساختار اثر به انسجام دقیق و کامل نزدیک‌تر شود، خود اثر بهتر جلوه می‌کند.» (ایوتادیه: ۱۳۸۱، ۱۲۵) پس در خلق اثر ادبی، جامعه و گروه‌های اجتماعی نقشی بیشتر از خالق اثر دارند. اما باید توجه داشت که خالق اثر، هنرمندی است که هم عضوی از آن گروه اجتماعی است و هم شخصی استثنایی با توان فکری و حسی بسیار بالاست. او فقط آگاهی جمعی را منعکس نمی‌کند، بلکه سازنده آن است و این امکان را برای گروه اجتماعی فراهم می‌آورد که به آنچه می‌اندیشد یا

احساس می‌کند، آگاهی یابد (گلدمن: a: ۱۳۸۱).

صابر تا دهه چهل عمر خود یعنی تا اوایل قرن بیستم چندان آثار با ارزشی خلق نکرده بود، به ناگه اشعاروی مانند آتشفشانی از قله ادبیات آذربایجان فوران می‌کند. جالب این‌که اوج هنرنمایی او مربوط به بحبوحه انقلاب مشروطیت ایران، به طوری که در خصوص انقلاب مشروطیت چندین قطعه شعر سروده است، چه بسا همین شعرها از انقلابی‌ترین اشعار او است. چه عاملی می‌تواند موجب شود که جهان اسلام و خصوصا ایران در مرکز توجهات شاعر قرار بگیرد؟ افکار انقلابی طوری با وجود او عجین شده بود که سبک شعری خود را عوض کرد، دست از سرودن قصیده و غزل برداشت، با این‌که نشانه‌هایی از طنز در اشعار قبلی او وجود داشت، اما این بار واقع‌گرایی و طنز جایگاهی ویژه در آثار او برای خود پیدا کرد.

در واقع اشعار او توانست به بهترین نحو ممکن، منعکس کننده و سازنده آگاهی جمعی اقشار روشنفکر و ستمدیده آن عصر باشد، هر آنچه که آن‌ها احساس کرده و می‌طلبیدند، از قلم او با احساس و شدت بیشتری تراوش می‌یافت. آثار او به علت چاپ در مطبوعات، بلافاصله در دسترس قرار می‌گرفت و عکس‌العمل خوانندگان نیز به خود صابر منعکس می‌شد، همین ارتباط متقابل در سوگیری و غنای شعری او مشهود است.

با این اوصاف در جامعه فعلی ما شناخت چندانانی از صابر و اشعارش وجود ندارد، در خصوص موضوع تحقیق (یعنی نقد جامعه‌شناختی اشعار صابر)، تا آنجا که من اطلاع دارم، در ایران هنوز کاری انجام نگرفته است. محدود کارهایی هم که انجام گرفته از منظر غیر جامعه‌شناختی است. در این ارتباط می‌توان به کتاب ارزشمند از صبا تا نیمای آراین‌پور و کتاب هوپ هوپ نامه زبان برای انقلاب رضازاده ملک اشاره کرد، آن‌ها تاثیر اشعار صابر بر مطبوعات و انقلاب مشروطیت را بررسی کرده‌اند. به غیر از این‌ها، در این باره جسته و گریخته کارهایی انجام گرفته است که یا من به آن‌ها دسترسی نداشتم، یا این

که به آن صورت قابل طرح نیستند. کلاً ما در ایران در خصوص جامعه‌شناسی ادبیات، اعم از نظری و عملی آثار مطرح زیاد نداریم، و آن‌هایی هم که هستند اکثراً ترجمه‌اند. اولین پایان نامه‌ای که در دانشگاه تبریز در حوزه جامعه‌شناسی ادبیات نوشته شده متعلق به آقای اسدی است و دو سه موردی هم در دانشگاه تهران کار شده است که کمتر مربوط به حوزه جامعه‌شناسی دیالکتیکی ادبیات است. اما از دیگر دانشگاهها اطلاعی ندارم و باید در حین انجام تحقیق از کتابخانه‌ها و دانشگاه‌های معتبر کمک بگیرم.

این تحقیق در پی آن است تا جهان خیالی منسجم تصویر شده در اشعار صابر را با ساختار گروه روشنفکر و انقلابی دموکرات آن عصر، بررسی کند. به‌علاوه با دقیق شدن روی اشعار وی می‌توانیم به شناخت بیشتری از شرایط اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک دوره بسیار موثر در تاریخ حیات ایران و منطقه دست یابیم.

۱-۳- اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق

اهمیت این نوع تحقیقات، از جمله موضوع مورد نظر این تحقیق، با روشی که در پیش گرفته می‌شود (بعدا راجع به روش تحقیق بحث خواهد شد)، کشف رابطه دیالکتیکی موجود میان متن ادبی به عنوان کنش فعال ذهن خلاق نویسنده در بیان جهان‌نگری و آگاهی جمعی گروه یا طبقه‌ای خاص که نویسنده منتسب و نماینده آن محسوب می‌شود، و نیز شرایط مادی حیات اجتماعی و مناسبات میان طبقات در کل جامعه از سوی دیگر می‌باشد. کشف این رابطه می‌تواند مقطعی از تاریخ حیات جمعی یک ملت را روشن کند، هم‌چنین به فهم مناسبات طبقات و نیروهای اجتماعی دست اندر کار تغییرات اجتماعی و تحول در جامعه مورد تحقیق یاری رساند و آگاهی‌های طبقاتی و گروهی و نیز هویت تاریخی مردم را گسترش داده و تعمیق بخشد.

برای شناخت همه جانبه مقطع تاریخی دهه اول قرن بیستم، بی‌شک بررسی اشعار صابر می‌تواند

با اهمیت باشد. چون که زوایایی از تاریخ مشروطیت و مراحل گذر از سنت به مدرنیته را می‌توان از لابه‌لای اشعار صابر کشف کرد که در دفتر هیچ مورخ و وقایع نگاری ضبط نشده است. خصوصاً این اشعار از طرف شاعری با ذوق به صورت طنز و واقع‌گرایانه بیان شده است.

هم‌چنان که باختین اعلام می‌کند: لحن جدی فئودالی ذاتا، ترس، ضعف، اطاعت، تسلیم، دروغ، ریاکاری و از طرف دیگر خشونت، ارباب، تهدید و انواع ممنوعیت‌ها را به همراه دارد، ولی لحن طنز و خنده، انسان را از انواع سانسور، ترس و ممنوعیت‌های استبدادی نجات می‌دهد و همیشه سلاح آزادی در دست مردم است (باختین: ۱۳۸۱). از این منظر حقیقتاً تک تک مصرع‌های اشعار صابر سلاحی است در جهت مبارزه با استبداد، جهل و نادانی. تغییر سبک و لحن اشعار وی همزمان با شکست سدهای استبداد، جهل و نادانی می‌تواند با تئوری خنده باختین تبیین شود.

با آن‌که نقد متون ادبی از بعد اجتماعی اعم از نقد اجتماعی، نقد مارکسیستی، نقد سنتی و سایر نقدهای مرتبط در دنیا رایج است، ولی در کشور ما این گونه نقدها و جامعه‌شناسی آفرینش اثر ادبی، هنوز شأن و منزلت خود را نسبت به کثرت و غنای آثار ادبی موجود، پیدا نکرده است. لذا انجام این گونه تحقیقات ضروری به نظر می‌رسد. به‌علاوه بدین طریق می‌توانیم به منشاء حرکت‌های اجتماعی-سیاسی قشرها، گروه‌ها و طبقات اجتماعی گوناگون در یک مقطع تاریخی خاص (مثلاً دوران مشروطیت) بهتر پی ببریم.

۱-۴- بیان اهداف تحقیق

هدف‌های این تحقیق، به طور کلی به دو بخش کلی و اختصاصی تقسیم می‌شود.

الف) اهداف کلی: کشف رابطه دیالکتیکی موجود میان اشعار صابر به عنوان کنش فعال ذهن

خلاق شاعر در بیان جهان‌نگری و آگاهی جمعی گروه روشنفکر و انقلابی از یک طرف، و شرایط مادی

حیات اجتماعی و مناسبات میان طبقات در کل جامعه ایران و منطقه قفقاز از طرف دیگر، هدف کلی این تحقیق می‌باشد. به‌علاوه بسط شناخت علمی در حوزه جامعه‌شناسی ادبیات در ایران هم از اهداف کلی این تحقیق است.

ب) اهداف اختصاصی: از جمله اهداف اختصاصی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

- کشف بخش‌هایی از تاریخ واقعیت‌های اجتماعی دهه اول قرن بیستم ایران و منطقه.

- معرفی بیشتر صابر به عنوان شاعر طنزپرداز و واقع‌گرا که پایه‌گذار سبک خاصی از شعر معاصر

در آذربایجان و ایران است.

- نقد و تحلیل اشعار وی، بر اساس نظریه‌های طرح شده در پیشینه نظری تحقیق.

- کشف تاثیر اشعار صابر در پیروزی انقلاب مشروطیت.

۱-۵- طرح سوال‌های پژوهش

سوال اصلی در این تحقیق این است که، آیا صابر به عنوان شاعر بزرگ، انقلابی و واقع‌گرا،

توانسته است در مجموعه اشعارش جهانی منسجم خلق کند، و ساختار این اثر با ساختار گروهی که شاعر

به آن متعلق بوده، منطبق است؟

به غیر از سوال اصلی، تعدادی سوال فرعی قابل طرح است که می‌شود به چند نمونه زیر اشاره کرد.

- بحث محوری اشعار صابر چیست و چگونه می‌توان آن را با تحركات بین‌المللی آن عصر تبیین کرد؟

- مخاطبان شاعر چه گروه‌ها یا طبقات اجتماعی بودند؟ جهان‌نگری گروه‌ها یا طبقاتی که مورد انتقاد او

بودند، و آن‌هایی که مورد تایید او قرار داشتند، چه خصوصیتی دارد؟

- خصوصیات و مناسبات طبقات موجود در اوج خلاقیت شاعر، در ایران و قفقاز چطور بود؟

- آیا با بررسی و مطالعه اشعار شاعر، که یک قرن از آن تاریخ می‌گذرد، هنوز هم می‌توان به نتایج جدید و

قابل توجهی دست یافت؟

- آیا صابر توانسته است اوضاع و شرایط اجتماعی بعد خود را پیش‌بینی کند؟

- و چند سوال دیگر

۱-۶- تعریف مفاهیم

۱) جهان‌نگری: دیدگاهی منسجم و یک پارچه درباره مجموعه واقعیت است. جهان‌نگری

مجموعه‌ای از اندیشه‌هاست که در اوضاعی معین بر گروهی از انسان‌ها که در موقعیت اقتصادی و

اجتماعی همانندی به سر می‌برند، یعنی بر طبقات اجتماعی، تحمیل می‌شود.

نظرگاه مادی-تاریخی، در بررسی آفرینش ادبی بر این اصل متکی است که ادبیات و فلسفه، در

عرصه‌های مختلف، شیوه‌های بیان یک جهان‌نگری هستند و هر جهان‌نگری نیز نه پدیده‌ای فردی، بلکه

پدیده‌ای اجتماعی است (گلدمن b: ۱۳۷۶، ۲۵۱).

۲) طبقات اجتماعی: در میان گروه‌های اجتماعی متفاوتی که کل جامعه را تشکیل می‌دهند، دسته‌ای

وجود دارد که نقشی بسیار مهم در تحول تاریخی و نقش تعیین کننده در آفرینش فرهنگی ایفا می‌کنند:

گروه‌هایی که هدف عمل و آگاهی آنان، ساخت آفرینی کل جامعه و در نتیجه، ساخت آفرینی مجموعه

روابط میان انسان‌ها و روابط انسان‌ها با طبیعت است. این گروه‌ها همان طبقات اجتماعی هستند.

گلدمن طبقه را زیربنای جریان‌های فلسفی، ادبی، هنری و دینی دانسته و آن را بر مبنای سه عامل

مستقل اما متفاوت تعریف می‌کند: ۱) نقش در تولید ۲) مناسبات میان دیگر طبقات ۳) جهان‌نگری ویژه.

وی عامل اول و اهمیت تعیین کننده آن، و هم‌چنین ضرورت توجه به عامل دوم را نادیده

نمی‌گیرد ولی عامل جهان‌نگری را بیشتر مورد توجه قرار می‌دهد (لوی و نعیر: ۴۲، ۱۳۷۶).

۳) ساختار کرایبی تکوینی: اصطلاحی که لوسین گلدمن در توصیف روش تحلیل فرهنگی خود به

کار گرفته است. گلدمن اگر چه خود این اصطلاح را وضع کرده است، اما معتقد است که قبل از او این روش از سوی هگل، مارکس، فروید، ژان پیاژه و جورج لوکاج جوان شرح و بسط داده شده است. این روش نوعی ساختارگرایی است که در آن ساختارها کلیت‌هایی هستند که اجزای آن‌ها وابسته به کل هستند. ولی گلدمن برخلاف بارت، اشتراوس و آلتوسر، تاکید دارد که چنین ساختارهایی را باید بر حسب خاستگاه‌شان در فرایند تاریخی فهم کرد. هر کلیت فرض شده را می‌توان به یک کلیت گسترده‌تر وارد کرد (پین (بیرچال): ۱۳۸۲). ساختارگرایی تکوینی پیش از هر چیز، دیدگاهی به تمامی یکتا انگار است. ضمن این‌که تاریخ و جامعه‌شناسی را جدا از هم نمی‌داند، نمی‌تواند بپذیرد که قوانین بنیادین حاکم بر رفتار آفرینش‌گران و عرصه فرهنگ، از قوانین حاکم بر رفتار روزانه همه افراد در زندگی اجتماعی و اقتصادی قاطعانه جدا باشد (گلدمن b: ۱۳۸۱).

۴) دریافت (تفسیر): دریافت بر خلاف آنچه اغلب گفته می‌شود، فرایندی احساسی یا شهودی نیست، بلکه فرایندی عمیقاً عقلانی است یعنی عبارت است از توصیف مناسبات اساسی سازنده یک ساختار معنادار. البته رابطه عاطفی محقق با موضوع تحقیق (تمایل، بیزاری، همدلی و جز آن) یا شهودهای تصادفی ممکن است بر توصیف، تاثیر مساعد یا نامساعد بگذارد، ولی به هیچ وجه ممکن نیست سرشت اساساً عقلانی فرایند توصیف را از میان ببرد (گلدمن b: ۱۳۸۱).

۵) تشریح: عبارت است از گنجاندن یک ساختار معنادار در ساختاری گسترده‌تر که ساختار اول، یکی از عناصر سازنده آن است.

دریافت و تشریح نه فقط یکدیگر را نفی نمی‌کنند و دو فرایند عقلانی مکمل نیز نیستند، بلکه فرایندی واحدند که به دو چارچوب استنادی مختلف مربوط می‌شوند.

در این نظرگاه، هر توصیف تکوینی دریافتی یک ساختار، در واقع نوعی تشریح ساختارهای جزئی سازنده آن است و باید در حد امکان با توصیف ساختار گسترده‌تری که آن را به طور بی‌واسطه